

चन्द्र शम्शेरको प्रधानमन्त्रित्वकालको एक सनदको आधारमा कानूनी व्यवस्थाको सन्दर्भ

—सुशीला मानन्धर

नेपाल तथा एशियाली अनुसन्धान केन्द्रको सञ्चालनमा रहेको उप-प्राध्यापक राजाराम सुवेदीद्वारा सङ्कलित गलकोटका पुराना कागजपत्रहरूको केही फोटो कपीहरूमध्ये एक सनद पत्रमा प्रस्तुत (Seals) छाप-हरूमा यस लेखिकाको ध्यानाकर्षण हुन पुग्यो । सोही सनदलाई आधार बनाई यो लेख तयार गरिएको छ ।

यस पत्रमा प्रस्तुत केही छापहरू हालसम्म प्रकाशमा आएको देखिएको छैन न त हालसम्म अध्ययन गरेका अप्रकाशित कुनै कागजपत्रमा नै देखिएको छ । यस पत्रमा ४ ठूला (Seals) छापहरू र ४ अठो छापहरू गरी जम्मा आठ वटा छापहरू क्रमबद्ध रूपमा लगाइएका छन् । ती छापहरूमध्ये सर्वोच्च स्थानमा प्रधानमन्त्री चन्द्र शम्शेरको र त्यसपछि कमाण्डर इन चीफ भीम शम्शेरका छापहरू रहेका छन् । यी दुवै छापहरू पूर्ण गोलाकार भई घेराको चारैतिर त्रिभुजाकार वुट्टाहरू कोरिएका छन् । यी छापहरू मध्ये एउटामा देवनागरी लिपिबाट “श्री ३ महाराज चन्द्र शम्शेर जङ्ग राणा बहादुर प्राइममिनिस्टर यांक मार्शेशलुक नेपाल” उल्लेख गरी बीच मागमा २ वटा खुकुरीहरूको क्रस चिह्नको बीच मागमा रोमन लिपिमा “CHUNDRA” लेखिएको छ भने अर्को सीलमा त्यस्तै प्रकारले “श्री कम्प्याण्डर इन चीफ जनरल भीम शम्शेर जंगराणा

बहादुर नेपाल” र “BHIM” उल्लेख गरिएको छ ।

यी दुई पदहरूका छाप यसरी यति साधारण ढङ्गबाट र गोलाकार रूपमा छापिएको यसै पत्रमा मात्र पाइएको छ । अन्य पत्रहरूमा यी पदका छापहरू अलिक लाम्चो खालको गोलाकार हुनुको साथै प्रशस्ति सहित उल्लेख गरी सकेसम्म ३,४ भाषा र लिपिबाट प्रस्तुत गरेको हुन्छ । साथै सूर्य, चन्द्र, षड्ग एवं अन्य राष्ट्रिय चिह्नहरू पनि सीलको शिरोभागमा सजाइएको हुन्छ । उदाहरणार्थ प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर र चन्द्रशम्शेरका सील छापहरूमा उल्लिखित शब्दहरू— “श्री ००००० (इस्ट देवता) शरण श्री श्री मद्राज कुमभरात्मज श्री प्राइममिनिस्टर यान कम्प्याण्डर इन चीफ जनरल जङ्ग बहादुर राणाजी...” । यो प्रशस्तिको ठीक तल उर्दूमा र घेराको वरिपरि रोमन लिपिमा सोही कुरा उल्लेख गरिएको छ भने शिरोभागमा चन्द्र र सूर्य चिह्न । त्यस्तै “श्री मदति प्रचन्द्र भूजदण्डेत्यादि श्री श्री श्री महाराज चन्द्र शम्शेर जङ्ग राणा बहादुर ।” यसलाई उर्दू र हिन्दी समेत गरी ३ भाषामा उल्लेख गरिएको छ भने शिरमा राष्ट्रिय चिह्नहरू सहितको सजावट रहेको छ । कुनै कुनै सीलहरूमा सो प्रशस्ति तिब्बती भाषा र लिपिमा समेत गरी एकै लिमा सीलमा ४ भाषा उल्लेख गरेको

पाइन्छ। कम्पाण्डर इन चीफको सील पनि त्यस्तै प्रकारले सजाइएको हुन्छ तर आकारमा केही सानो हुन्छ। प्रधानमन्त्रीको अर्को छाप खड्ग निसानी सील हो। जुन कि वीर शम्शेरको शासनकालमा बनेको थियो भने चन्द्र शम्शेरले सन् १९१७ (१९७४ सालमा) यसको बग्लै एक अड्डा खडा गरी पञ्जनी, प्रधानमन्त्रीबाट विर्ता प्रदान, जुवा फुक्दा, कुनै अड्डालाई अ-देश र निर्देशन दिने एवं प्रधानमन्त्रीको कार्यालयसँग सम्बन्धित सबै कागजपत्रमा यो छाप लगाई निर्णय दिने चलन चलाएका थिए। यस सीलको माथिल्लो भागमा तरवार र तल प्रधानमन्त्रीको हस्ताक्षर हुन्छ (यादव- २०४०, राजविराज, पृ. ३७५)। हालसम्म हस्ताक्षरयुक्त सीलहरू देख्न पाइएको छैन। पुस्तक पनि यस विषयको स्रोतबारे मौन रहेको पाइन्छ।

प्रस्तुत कागजमा प्रधानमन्त्री र कम्पाण्डर इन चीफका माथि उल्लिखित खालका सीलहरू नभई साधारण नाम र पद मात्र रहनुको साथै अन्य चिह्नहरूको ठाउँमा खुकुरी मात्र रहनु यसका विशेषता मान्न सकिन्छ।

फोटोकपी अस्पष्ट भएको हुनाले तेस्रो सील राम्ररी पढ्न सकिएको छैन तापनि छाप लगाइएको स्थान पत्रको विषयवस्तु र छापभित्रका पढ्न सकिएका केही अक्षरहरूको आधारमा अनुमान गर्न सकिन्छ कि यो छाप तत्कालीन परिप्रेक्ष्यमा कम्पाण्डर इन चीफमन्दा तल्लो तर इटाचपली अदालतमन्दा माथिल्लो कुनै राणा प्रशासकको मातहतमा रहेको अड्डाको छाप हुनुपर्छ। संभवतः यो इटाचपलीले लगाइएको नगद दण्ड बुझाउने अड्डाको छाप हुन सक्छ। यसका बीच भाग र प्रथम घेरामा कुँदिएका पढ्न सकेका अक्षरहरू मध्ये 'नगद चालिस ... १ ... जङ्ग देव ... पाँच रुपैयाँ ... बुझिएका छन्। यस कुराहरूबाट यसै कागजपत्रमा उल्लेख भएको 'तहवील' को छाप हो कि भन्ने अनुमान लगाउन पनि सकिन्छ। पत्रमा '..... अतावरी रु. ५।- र टिकट दस्तुर रु. ९।- जम्मा मोरु. ५९।- यही माद्र ११ रोज ७ मा तिमोहरूले बुझाउंदा ..... बुझी ली सुब्बा गंगाधर

ष्याल, डिठ्ठा बलभद्र छत्कुलि, डिठ्ठा ईश्वरीप्रसाद पाध्या मार्फत ..... तहवीलदार रुद्रलाल उप्रेती जिम्म- सोही राजधानी फौजदारी अदालत इटाचपलीका तहवील दाखिल भएको हुनाले ... (मूल पाठ २८ देखि ३२ हरफसम्म) भन्ने उल्लेख भएको छ। अदालत इटा- चपलीका तहवील भनी लेखिएबाट तहवील भन्ने अड्डा एक छुट्टै अड्डा नभई इटाचपली अदालतभित्रको एक सानो इकाई वा शाखा जस्तो मात्र देखिन्छ र यस्तो शाखाको छाप इटाचपली अदालतको भन्दा माथिल्लो स्थानमा लगाइन्छ होला त भन्ने आशङ्का हुन्छ। तर ती माथि उल्लिखित हरफहरू अध्ययन गरेको खण्डमा 'तहवील' इटाचपली अदालतभित्रको इकाई मात्र माए तापनि यो एक उच्च ओहदाको शाखा जस्तो प्रतीत हुन्छ। किनकि झगडियाहरूले सोझै तहवीलमा सम्पर्क राख्न नपाउने इटाचपलीका सुब्बा र डिठ्ठाहरू मार्फत भई तहवीलमा दस्तुर बुझाउनपर्ने स्थिति यस सन्द- पत्रले अनाएको छ। यसरी यो सोझै झगडिया वा दुनिया- को सम्पर्कमा नआउने उच्च वा गोप्य शाखाको रूपमा रहेको देखिन्छ। यसकारण यसको सील उच्च स्थानमा हुन सक्ने देखिन्छ। तर यसबारे अन्य जानकारी प्राप्त नभएसम्म यो छाप कुन अड्डा र न्यायको हो भन्ने कितान गर्न गाह्रो पर्छ।

बाँकी ४ वटा अर्को छापहरूमा क्रमशः श्री गंगा- धर, श्री बलभद्र, एक अस्पष्ट र अन्तिम श्री रुद्रलाल भन्ने नाम उल्लेख भएका छन्। यी छापहरू यसै सन्द- पत्रमा उल्लिखित सुब्बा गंगाधर, डिठ्ठा बलभद्र, अस्पष्ट (संभवतः डिठ्ठा ईश्वरीप्रसाद वा तहवीलदार मोतिलाल) र तहवीलदार रुद्रलालका छापहरू मान्न सकिन्छ।

यस पत्रमा स्पष्टसंग 'राजधानी फौजदारी अदा- लत इटाचपली' भनी कितान गरेको छ। यसबाट एकातिर हृदयनका अदालतहरू काठमाडौँमा स्थापित छन् भन्ने मनाइलाई पुष्टि गर्छन् भने अर्कोतर्फ यी ४ अदा- लतहरूले जेसुकै विषयको मामला हेर्न पाउने व्यवस्था थियो भन्ने मनाइ (Gimelette, 1928, London, P. 212) लाई गजतसिद्ध गरिदिएको छ। अदालतको नामबाट नै इटाचपलीले फौजदारी मुद्दा मात्र हेर्ने

अदालत हो भन्ने स्पष्ट पारेको छ । हडसनको यो भनाइ चन्द्र शम्शेरको शासनकालभन्दा अघिको परिप्रेक्ष्यमा ठीकै रहेको देखिन्छ । किनकि त्यस समयमा नेपालका ४ सदर अड्डाहरू इटापली (Ithapali) ले फौजदारी र सरकारी जग्गासम्बन्धी, कोटलिङ्गले निजी जग्गा, सम्पत्ति, चोरी आदि सम्बन्धी, धनसारले जातवाल, छुवाछुत खानपीनसम्बन्धी र टक्सारले (Adultery) जारीसम्बन्धी मुद्दा मानलाहरू हेर्ने (Gimelette, 1928, London, P. 90) भनिए तापनि यो अदालतहरू मध्ये कुनै पनि अदालतमा जग्गासम्बन्धी मुद्दा दायर गर्न हुने व्यवस्था रहिआएको थियो भन्ने कुरा १९३० साल चैत्र शुदि १४ रोज ३ को एक पत्रबाट (मानन्धर १९८३, लगनखेल, पृ. १९) जनाउँछ । यसै पत्र अनुसार टक्सार र धनसार अड्डाहरूमा क्रमशः जारी र जातसम्बन्धी मुद्दा मात्र नभई जग्गासम्बन्धी मामला पनि दर्ता गर्न सकिने कुरा बुझिन्छ ।

अदालतहरूको उत्तरदायित्वमा भइरहेको अनिश्चितता हटाउन चन्द्र शम्शेरले आफू प्रधानमन्त्री बन्नासाथ कदम चालेका थिए । उनले ४ अदालतहरूमध्ये टक्सार र धनसार अदालतहरू खारेज गरी २ अदालतहरूको स्पष्ट कार्य विभाजन र नामकरण गरिदिएका थिए जस अनुसार "दिवानी कोटलिङ्ग" ले दिवानी मुद्दा र 'फौजदारी अदालत इटापली' ले फौजदारी मुद्दा मात्र हेर्ने व्यवस्था भएको थियो (London-1976, Kathmandu, pp 176-77) । यसरी नेपालको न्यायिक प्रशासनमा चन्द्र शम्शेरले प्रथमपल्ट अदालतहरूको कार्यभारमा निश्चितता ल्याइदिएको थियो ।

सोही फौजदारी अदालत इटापलीबाट भएको मुद्दा फैसलामा श्री ३ चन्द्रशम्शेरबाट सदर भई जित्नेहरू ले जितावरी दस्तुर (Jain, 1972, Agra, Foot-note No. 27, P. 167) नहुनीजमा दाखिल गरि सकेपछि श्री ३ बाट इटापली मार्फत जितेकाहरूमध्ये गलकोट निवासी छविलाल षत्री क्षेत्री र उनका जहान मंधरा क्षेत्रीको नाममा यो सनद बक्सेको थियो । यसका मूल पाठ यस प्रकार छ-

श्री

- १) आगे दाषिला आम्दानि गलकोट षस गाउँ बस्ने बहादुर छविलाल षत्रि क्षेत्री मंधरा
- २) छेत्रेनिहरूके विवाहिता लोम्ने मरि विधवा भै माईत रहेकी गलकोट बस्ने अम्बान छेत्रे
- ३) निले कुनावाको धीज्येले हो ५५ सालका आषाड-मा पायाका ज्यूडो जातक मान्न र प्रसै
- ४) बहादुर छविलाल मंधरा समेत ४ जनाले पनि सो जातक मारेको जानि जानि मीत्रौकच
- ५) हरि गरि नोज अम्बानलाई लुकाई भगाई दवाई राखेको र सो कुरा सोही गाउँ बस्ने पु
- ६) तराम गन्हे जंशिले हालमसंग भन्दा जाहेर गरेको छु निज ५ जनाले सो गर्न पाउन्थे होइन
- ७) गलकोट सहेला बस्ने बहादुर कुवरको वादि मुचुल्का र निज अम्बान छेत्रेनि विग्रको र नि
- ८) जले ज्यूडो जातक पाई मारेको जानि थाहा पाई भित्रि कचहरी गरी लुकाया भगाया दवाया
- ९) को स्मेत छैन भन्या तिमीहरूको र प्रशुराम कंवर मंधरा षडकेनि छेत्रेनि स्मेतको प्रति
- १०) वादि भयाका मुद्दामा बुझियाका प्रमाण परिवेडले निज बहादुर स्मेत ४ जनाले अम्भ्या
- ११) ले जातक पायाको देषे जानेको र सो देषि जानि भित्रि कचहरी गरि निजलाई दवाई लुका
- १२) ई भगायाको हो भन्या नभयाको कुरा पोलेकोमा लेषिया बमोजिम गरेको ठहरे घुस षा
- १३) याको नहुनाले ज्यान्माराको २८।३१ लवरका अैनले निज छविलाल षत्रि मंधरा येकै
- १४) जहान भै मंधरालाई केही नहुन्थे मोषे जहाम छविलाल र गाउँको मुषिया तालुकदार
- १५) हुनाले कंद मंद्दा । ६ छविलाललाई र प्रशुराम बहादुर षत्रि रैति हुनाले मोरु २०।२० ले
- १६) जमा मोरु ४० दण्ड हुने षत निज बहादुरले पोलेकोमा नठहरी सो पोले बापत ज्यानमारा

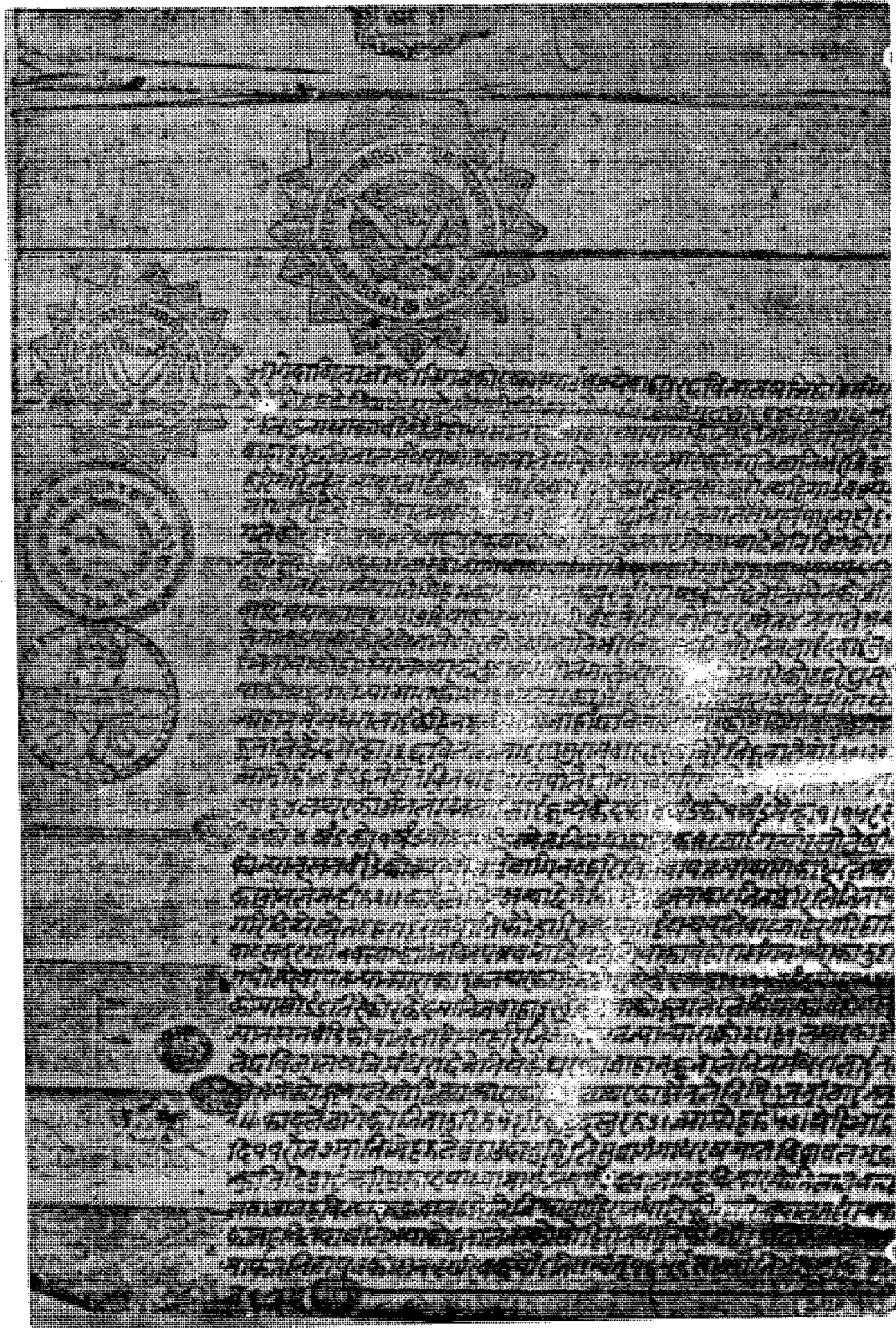
- १७) का ३४ लंबरका अनले निजलाई हुने कैदको ४ षडको १ षड मैत्रा १११५ र सो
- १८) दण्डको ४ षडको १ षड मोरु १० डड स्मेत निज बहादुर कवरलाई गयो र सो लेषिया
- १९) को ज्यानसनवदिको कुरा पोलाई बागि नठहरी जिते वापत ज्यानमाराका ३५ लम्बर
- २०) का अनले ज ही र २॥ का दले निज अम्बा छेत्रे-नि स्मेत ४ जनाबाट जितावरी लि जिता पत्र
- २१) गरिदिभ्ये स्मेत ठहराई राजधानि फौजदारि अदालत इटाचपलिबाट जाहेरगरी हामी
- २२) बाट सदर गरीबकस्याका तजविज पत्र बमोजिम लेषियाका बेहोरासग नभयाका झुठा कुरा
- २३) पाल्ये वापत ज्यानमाराका ३४ लंबरका अनले हुने कैद मैत्रा १११५ र डड मोरु १० भये
- २४) कोमा सो डड तिरेको र कैदमा निज बहादुर कैद भयाको हुनाले र लेषियाको बेहोरासग
- २५) ज्यान समवडीको बातलागि नठहरि जित्ये वापत ज्यानमाराको २८३१ लंबरका एन
- २६) ले छविलाल पत्रि मंधरा छेत्रेनि येक घरको जहान हुनाले निज मंधरा लाईनला
- २७) गने मयेको हुनाले सोही ज्यानमाराको ३५ लम्बर-का अनले रतिमि २ जनालाई जन्ही रू.
- २८) २॥ का दले लानको जितादरि रू. ५ र टिकट दस्तुर रू. ९॥ - जम्मा मोहरू ५९ येही भाद्र व
- २९) दि ११ रोज ७ मा तिमिहरूले बुझाउदा बुझिलिई सुब्बा गगाधर बन्ध्यात्व डिठ्ठा बलमद्र छ
- ३०) स्कुलि डिठ्ठा ईश्वरीप्रसाद पाध्या मार्फत साविक वाला तहविलदार मोतिलालबाट हा
- ३१) लबाला तहविलदार रूद्रलाल उप्रेति जिम्मा सोही राजधानि फौजदारी अदालत इटाचपलि
- ३२) का तहविल दाषिल भयाको हुनाले तस्को सोही राजधानि फौजदारी अदालत इटाचपलि

३३) मार्फत जितापत्रको सन्द गरीवकस्यौ इतिसंबत् १९५९ सालमिति भाद्र सुदि ३ रो

३४) ज ६ शुभम् -

मूल पाठको अध्ययनबाट बुझिन्छ कि गलकोटका अम्बान क्षेत्रीनी नामक विधवा आईमाईले कुनै अन्जान व्यक्तिको संसर्गबाट ५५ साल आषाढमा एक बच्चा जन्माई त्यसको हत्या गरेको र सो जानीजानी छविलाल क्षेत्री, मधरा क्षेत्रीनी, प्रशुराम कुवर, अम्बान क्षेत्रीनी र प्रसैबहादुर समेतले दबाई लुकाइराखेको कुरा सोही गाउँ बस्ने मुनराम जैसीवाट सुनेको मनी गलकोट सहेला बस्ने बहादुर कुवरले उजूर गरेकोमा उजूर बमोजिम केही गरेको र भएको छैन मन्ने मंधरा क्षेत्रीनी र प्रसै बहादुर कुवर लगायत अन्य सबैको प्रतिवादी मुचुल्का अनुसार छानवीन हुँदा निज बहादुर कुवरले पोलेको झूठो ठहरी प्रतिवादीहरू जितेको हुँदा झूठा पोलाहा ठहरेको र जित्नेहरूलाई ज्यानमार का २८३१, ३४ र ३५ नम्बरका एन बमोजिम क्रमशः कैद महीना १११५ दिन र १०॥ रू. जरिवाना र जितावरी वापत जनही र २॥ र टिकट दस्तुर ९॥ लगाइएको थियो । सो जितावरी दस्तुर छविलाल र मन्धराले इटाचपली अड्डाका सुब्बा र डिठ्ठाहरू मार्फत तहविलदारको जिम्मामा तहवील दाषिला गरेको हुनाले यी २ का नाममा १९५९ भाद्र शुदि ३ रोज ६ मा यो जितापत्रको सन्द गरिदिएको व्यहोरा छ ।

यस सन्द अनुसार मुद्दा फैसलामा ज्यानमाराको २८३१ नम्बरको एन बमोजिम ज्यानमारा दबाएको अभियोगमा तालुकदार मुखिया छविलाललाई ६ महीना कैद र रैती प्रशुरामबहादुर क्षेत्रीलाई रू. ४० जरिवाना र मंधरा क्षेत्रीनी छविलालका जहान भएको हुँदा दण्ड भोग्नु नपर्ने निर्णय गरिएको छ । जसबाट रैती र तालुकदारलाई फरक फरक दण्ड दिने चलन रहेको र अपराधी दबाइराखेको सन्दर्भमा घरमूलिलाई मात्र दण्ड हुने व्यवस्था रहेको बुझिन्छ । यी दण्डहरूमा पनि अपराधी सावित नभएको हुँदा उनीहरू दण्ड मुक्त भएको र उजुरी गलत सावित भएको हुँदा उनीहरूले पाउने

चन्द्र शम्शेरको प्रधानमन्त्रित्वकालको एक सनद

सजायको ४ खण्डको एक खण्ड कैद महीना ११९५ दिन र रु. १०१- जरिवाना पोलाहा बहादुर कुँवरले तिरुपुर्वे निर्णय गरेका छन् ।

उल्लिखित निर्णय र कार्यवाहीहरू वि. सं. १९१० को मुलुकी ऐनको (सं प्र. श्री ५ को सरकार, कानून तथा न्याय मन्त्रालय, २०२२, काठमाडौं, पृ. २८७-२९०) आधारमा गरिएको छ । जुन मुलुकी ऐन नेपालको इतिहासमा प्रथम कानूनी किताब एवं राणा शासनको एक महान उपलब्धि (Regmi, M. C., 1975, Kirtipur, Nepal, P. 110) हो । हुन त यस ऐनको उद्देश्य न्यायिक समानता ल्याउने भन्ने छ, तापनि ऐनले परम्परागत धर्म, संस्कार, संस्कृति र नियमहरूलाई जगेर्ना गरी कानूनी एकतामा आबद्ध गर्ने प्रयास गरेको हुँदा जातीय विभेदलाई कडा रूपमा पालना गरेको छ । एकै अपराधमा पनि जात र लिङ्ग अनुसार फरक फरक सजाय दिने व्यवस्था यस ऐनले गरेको छ । जुन कुरालाई आजको नेपालले कानूनी समानताको रूपमा लिइँदैन । यति हुँदाहुँदै पनि यो ऐनले तत्कालीन समाज र प्रशासनमा ठूलो महत्त्व राखेको छ । एक त यो नेपाल अधिराज्यको लागि बनेको प्रथम लिखित ऐन हो भने अर्कोतर्फ यो नै हाम्रो कानूनी एकताका सूत्र बन्न पुगेको थियो । यो ऐन बन्नु भन्दा अघि स्थान र जाति विशेषको समस्या समाधानार्थ कुनै नियम बनाई जाहेर गरिन्थ्यो (नेपाली, २०३५ साल, काठमाडौं, पृ. १४४-१४५) । यो ऐन तयार गर्न २१९ व्यक्तिहरू ४ वर्षसम्म कार्यरत रहेका थिए (Vaidya & Manandhar, 1985, Kathmandu, P. 193) । सो ऐन नेपालमा प्राचीनकालदेखि समय समयमा लागू गरिएका विभिन्न नियम कानूनहरूको परिमार्जित र संग्रहित रूप मान्न सकिन्छ । प्राचीनकालीन नियमानुसार प्रत्यक्षदर्शीले घटनाको बारेमा कुनै कुरा नलुकाई सत्य बयान दिनु पर्छ भन्ने (Vaidya & Manandhar, Op. cit. P. 27) कुरालाई यस ऐनले पनि स्वीकारेको छ । यस्तै यस ऐनको विविध पक्षलाई अध्ययन गरेको खण्डमा यो ऐन लागू गर्नुभन्दा अघि प्रयोगमा ल्याइएका अर्थात् भीमसेन थापाको मुख्तियारीकालमा

बनेका नियम (मानम्बर, पूर्ववत् पृ. १८) र सो ऐनमा केही अन्तर मात्र रहेको नभई यसमा केही उदारता पनि ल्याइएको देखिन्छ । पहिलेका नियमले कतिपय अपराधमा अङ्गमङ्ग जस्ता कठोर सजायहरू दिने गरेको थियो । तर यस ऐनले त्यसको बदलामा कैद मात्र गर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ (Adhikari, 1976, Kirtipur - Nepal, pp 105-116) । यसरी यो ऐन प्राचीन नियमहरूको परिमार्जित र एकीकृत स्वरूप मात्र नभई उदारतम रूप पनि मान्न सकिन्छ जुन कि अनेक संशोधनका साथ हालको मुलुकी ऐनको रूपमा (खनाल, २०३५, काठमाडौं, पृ. २२-२३) खडा भएको छ । हालको मुलुकी ऐनमा सन् १९१० को मुलुकी ऐनका कतिपय कुराहरू संशोधन भई फरक भइसकेका छन् तापनि यस लेखमा प्रस्तुत सनद पत्रमा उल्लेख भएको ज्यानमारा लुकाई राख्ने अपराधसम्बन्धी जुन दण्ड सजायको व्यवस्था भएको छ त्यसलाई नयाँ धारा र नयाँ शीर्षकहरू अन्तर्गत राखी सोही कुरालाई विश्लेषण र व्याख्या गरिएको पाइन्छ । जस्तै, अपराधी दबाए वा हत्यारा लुकाउने प्रयास गरेको खण्डमा १९१० सन्को मुलुकी ऐनको ज्यानमाराको २८।३।३४ नम्बरका ऐन अनुसार बात लाग्ने र दण्ड गरिने एवं पोलेको सावित नभए पोलाहालाई दण्ड हुने व्यवस्था गरेको छ भने हालको मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धी २१, २३, २४, २५; र २६ नम्बरका ऐन बमोजिम बात लाग्ने र साबितनिक कर्तव्य ऐनको आधारमा दण्ड दिने एवं एकै घरको जहानले यस्तो देखे जाने र दबाइराखेकोमा त्यस घरका घर-मूलीलाई मात्र दण्ड हुने, प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४० बमोजिम अपराधी नातेदार भएको खण्डमा अपराधी लाई दबाई राखे पनि बात नलाग्ने आदि कुरा (आचार्य तथा प्रधानाङ्ग, २०४१ काठमाडौं, पृ. ७३-७६) समान रहेको पाइन्छ । यसरी दण्ड र जरिवानाको परिमाण समान नभए पनि यो सनद तयार भएको समयको ज्यानमारासम्बन्धी न्यायिक व्यवस्था र हालको व्यवस्था मा निकै समान रहेको पाइन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- 1) Adhikari, Krishna Kanta, 1976, "Criminal Cases and Their Punishment before and

- during the period of Jung Bahadur". *Contributions to Nepalese Studies*, Vol. 3, No. 1, January 1976, Nepal, Institute of Nepal & Asian Studies.
- २) आचार्य, माधवप्रसाद तथा प्रधानाङ्ग, रणजित मक्त, २०४१ वि सं., ज्ञानसम्बन्धी अपराधको परिचय, काठमाडौं, पाठ्यपुस्तक प्रकाशन कम्पनी प्रा. लि.
- 3) Gimelette, G. H. D., 1928, *Nepal & the Nepalese*, London, H. F. G. Witherby.
- 4) Hodgson, Brian Houghton, 1890, *Miscellaneous Essays Relating to Indian Subjects*, Vol. II, London, Trubane & Co, Ludate Hill.
- 5) Jain, M. S., 1972. *Emergence of a New Aristocracy in Nepal (1837-58)*. Agra, Sri Ram Mehra & Co. Publishers.
- ६) खनाल, रेवतीरमण, २०३५ साल, मुलुकी ऐन केही विवेचना, काठमाडौं, साझा प्रकाशन.
- 7) London, Perceval, 1976, *Nepal*, Vol II, Kathmandu, Ratna Pustak Bhandar.
- ८) मानन्धर, त्रिरत्न, १९८३, "जङ्गबहादुरको प्रधान मन्त्रित्वकालका केही कागजपत्रहरू" Rolamba, Vol 3, No. 2, April-June 1983, Lagankhel, Joshi Research Institute
- ९) नेपाली, चित्तरंजन, २०३५ साल, श्रीमसेन थापा र सहालीन नेपाल, काठमाडौं, रत्नपुस्तक भण्डार
- 10) Regmi, M. C., 1975, "Preliminary notes on the nature of Rana Law & Government" *Contributions to Nepalese Studies*, Vol. 2, No. 2, June 1975, Nepal, The Institute of Nepal & Asian Studies.
- ११) श्री ५ को सरकार, कानून तथा न्याय मन्त्रालय, २०२२ साल, श्री ५ सुरेन्द्र विक्रम शाहदेवको शासनकालमा बनेको मुलुकी ऐन, काठमाडौं ।
- 12) Vaidya, Tulsi Ram & Manandhar, Tri Ratna, 1985, *Crime & Punishment in Nepal*, Kathmandu, Bina Vaidya & Purna D. Manandhar.
- १३) यादव, पिताम्बरलाल, २०४०, नेपालको राज-नैतिक इतिहास, राजविराज, महन्धी यादव